

РЕТОРИЧЕСКАТА ПРОЗА ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

Родове, особености, обща характеристика

Донка Петканова-Тотева

Старобългарската литература е съставена от пет основни дяла — ораторска проза, белетристика, агиография, която стои между белетристиката и реториката, историческа литература и поезия. От тези дялове най-добре развита е реторическата проза. Създавана от талантиливи и образовани български писатели, тя заслужава пълно и всестранно изследване както по съдържание, така и в жанрово и стилистическо отношение.

Византия наследява високоразвитата теория за ораторското изкуство на древната и елинистичната епоха. Тя приема от стария свят основните теоретически постановки, понятия и правила, разбиранията за реторическия стил. През II в. от н. е. Хермоген написва няколко ръководства по реторика, между които най-известното е „За идеите“. В него намират място схващанията на Платон, Аристотел и други древногръцки мислители и реторици. През III—IV в. Афтоний пише друго съчинение — „Прогимназми“, обединяващо също основните теоретически схващания на античните автори. Тези две книги стават основни учебници по реторика във византийските училища и според думите на К. Крумбахер техните предписания се предават и обясняват „в течение на цялото средновековие в една безкрайна верига от трактати и наръчници“¹. През XIII в. Йосиф Ракендит, ценен от съвременниците си като философ и учен, написва „Реторика“, в която съкратено излага основните положения на Хермоген, добавя нови глави за епистолярната литература, за ямбическата поезия и заключителна част — как трябва да се чете реториката. При всички обяснения той сочи образци за подражание, които ще улеснят практическото овладяване на реторическото литературно изкуство. Наред с античните автори, като Либаний, Исократ, Плутарх и др., той препоръчва и видни християнски писатели — Йоан Богослов, Григорий Нисски, Михаил Псел. Очевидно реторическата проза от християнската епоха се счита като продължение на най-добрите традиции на литературната реторика от древността. В училищата на Византия тя се преподава като теоретическа наука за едно изпробвано живо изкуство, чиито основи трябва да се овладеят и да се прилагат във византийската литература. Това е необходим етап от литературното образование² през средновековието, преминат от редица писатели, които са се учили как да подбират и композират материала, как да украсяват речта и да я правят убедителна и ефективна.

¹ К. Krumbacher. Geschichte der byzantinischen Literatur. München, 1891. с. 184.

² В своята автобиография Никифор Влемид (1197—1282) пише: „След граматиката аз преминах към поемите на Омир и други поети, към Афтониевите прогимназми и към „Реторика“ на Хермоген“ (Паметници византийской литературы IX—XVI веков. М., 1969, с. 325).

Красноречието през средновековието се е ценяло високо. То е колкото талант, толкова и придобито качество, постигнато чрез продължителна школовка и множество упражнения. Затова с проблемите на реториката са се занимавали не само „учебникари“, но и значителни писатели (например М. Псел и др.). Трудовете по реторика, разпространявани през средновековието, обобщават литературните схващания на времето, внушават нормите и правилата, по които са създавани и трябва да се създават реторическите творби. Ето защо са твърде важни за изследването на византийската литература и на всички онези литератури, които се намират под нейно въздействие — българска, руска, сръбска, румънска. Редица теоретически постановки могат да помогнат за правилното разбиране и вярната оценка на старобългарските реторически произведения.

Византийската литература изобилствува с творби на ораторската проза, които са добро доказателство за отлично усвоени и приложени в нови форми антични реторически традиции. Първите ярки примери в това отношение са „отците на църквата“ — Василий Велики, Йоан Златоуст и особено Григорий Богослов, който от Ракендит се сочи като блестящ образец, а Михаил Псел го нарича „нашата муза на богословието, сладостна лира“.

Реторическата проза през християнската епоха възниква на основата на съвсем нов мироглед и има ново съдържание. Като се опира на утвърдени литературни (композиционни, стилни, езикови) предписания, тя в същото време има за предмет нови герои и нови теми. Нейното съдържание до известна степен се стеснява, защото персонажът и тематиката се определят главно от задачите на църквата и са подчинени на християнското учение. Реторическите творби се свързват предимно с живота на църквата и се произнасят обикновено в църковната сграда по време на богослужението, на църковните събори, на манастирски събрания, на мирски тържества, ръководени от църквата (кръщение, коронясване, погребение, молебени). Дори когато се възхваляват светски лица и се води полемика с културни дейци (не еретици), нещата се свързват с волята божия, с християнския нравствен идеал и с догмите на религията, които ограничават или изхвърлят някои теми от литературата. С ограничаването на тематичното разнообразие и с подчиняването на творбите на християнската философия се стеснява и емоционалното съдържание на ораторската проза, а също така се изменят и нейните функции. Така по отношение на тематично, идейно и емоционално съдържание реторическата проза през средновековието придобива нови черти, като си служи с изпитаните реторически композиционни норми и стилно-езикови фигури.

Сред славяните, по-специално сред българите, реторическото изкуство е добре познато. Редица български културни дейци се срещат с него във византийските школи. Известно е, че веднага след покръстването Борис изпраща няколко младежи в Цариград, където те трябва да усвоят християнската философия и да се запознаят с византийската образованост. Константин-Кирил и княз Симеон се учат в Магнаурската школа, където реториката се изучава наред с Омир и граматиката (в тривиума). Навярно в Цариград получава образованието си и Йоан Екзарх. Сближени с византийската култура са и всички наши писатели и преводачи, които посещават цариградските и атонските манастири — Климент Охридски, Евтимий Търновски, Киприан, Григорий Цамблак. Освен с теорията на реториката най-добрите ни писатели и преводачи се запознават в оригинал и в превод и с най-съвършените образци на християнската реторическа проза. Преведените през IX—X в. творби на Йоан Златоуст, Атанасий Александрийски, Йоан Дамаскин, Прокл Константинополски и др. показват на практика как трябва да се пише. В българската книжнина се появяват в превод и литературно-реторически трудове, които говорят не само за интереса на отделни образовани личности към теорията на художественото слово, но преследват литературно-

познавателна и литературно-практическа цел. Имам пред вид статията на Г. Харовск „За поетическите фигури“, поместена в един от Симеоновите сборници. Интересът към теоретическите трудове се появява наред с първите творчески успехи и това е напълно закономерно явление.

За литературната реторика се говори в един кратък текст в сборник със слова на Григорий Богослов от XVI в. (№4/4 (1), притежание на Рилския манастир).¹ Пред седмото слово се съобщават основните дялове на реторическата реч и се поясняват термините. Това е съкратено изложение на някои основни положения на теорията за реторическата литература. Поставено е от по-късен тълкувател на Григорий Богослов във връзка с опита да се определи родът на словото, тъй като за него били изразени различни мнения. На южнославянския преводач този пасаж е направил впечатление; като познава ораторското изкуство, той намира за нужно да поясни на читателя думата ритор, за която има съответен славянски термин. На полето встрани отбелязва: „**риторъ же глаголетъ се по нашемъ езыкъ рѣчоточьць, за еже много развѣбаетъ писати и глаголати**“.

В текста „**всако риторско слово**“ се дели на „**съветное и препирателное и тръжествено**“². На такива три дяла се групира публичната реч в трудовете на Хермоген и Ракендиг, съдържащи от своя страна делението на речите от Аристотел на три рода. Това устойчиво схващане за основните родове на реторическото слово ни дава ключа за установяване на основните дялове на старобългарската ораторска проза.

В античността, като се разделят речите на три рода, се изхожда предимно от съдебната практика. Под термина „**τὸ δικάζον γένος**“ (съдебен род) се разбира съдебна реч върху едно фактическо положение на нещата, държана пред свиканите за делото съдии. Речта може да бъде обвинителна, защитна или смесена, състояща се от обвинение и защита. Под термина „**τὸ συμβουλευτικὸν γένος**“ (наставителен, съветен род) се разбира политическа реч, произнасана пред свиканото за решително мнение или съвещание Народно събрание; в нея се препоръчва едно бъдещо действие и се дават съвети как да се постъпва за напред. Под термина „**τὸ ἐπιδεικτικὸν γένος**“ (показен, тържествен род) се има пред вид реч, държана пред празнично събрание за възхвала на личност, мит, град, професия.³

През християнската епоха повечето от функциите на Народното събрание биват иззети от църквата, наречена със същата дума (*ἐκκλησία*), с която то е назовавано в миналото. В църква стават църковните събори, които не са нищо повече от съдебни процеси (когато се касае за избличение на еретици), где то присъствуват и вземат участие духовни и мирски лица, представители на църковната и светската власт. В църква се устройват тържествените събрания за чествуване на заслужили личности; освен това църквата поема функциите на възпитанието на народа и отчасти на неговото образование. В течение на времето тя става водеща в духовния живот и в някои периоди по значение се поставя и над държавната власт. За всички задачи, които църквата поема, е необходима съответна литература, при това литература, способна да изпълни блестящо своето предназначение. Тя трябва да се отличава със съвършенство на словото в не по-малка степен, отколкото езическата ораторска проза. Оформя се християнска художествена литература, която естествено се явява като подражание на

¹ Друг препис от началото на XV в. е описан от А. И. Ядмирский. Славянские и русские рукописи румынских библиотек. — Сборник ОРЯС, т. LXXIX, 1905, с. 725—726; пази се в Рум. академия, Яд. 75, нов № 142.

² Вж. текста у Е. Спространов. Опис на ръкописите в Рилския манастир. С., 1902, с. 84 и у Б. Ст. Ангелов. Изстарата българска, руска и сръбска литература. С., 1967, ч. II, с. 92.

³ Heinrich Lausberg. Handbuch der literarischen Rhetorik. München, 1960. S. 54—55.

елинската реторика и в същото време като нейно продължение. Основното деление на реторическите творби се запазва и през средновековието, като в трите рода се вменават близки по цели, но различни по съдържание творби и непознати през античността жанрови форми.

В посочения теоретико-обяснителен текст се казва, че „СЪВѢТНОЕ“ риторско слово учи човека да разпознава доброто от злото. Тъй като проблемът за доброто и злото има различни аспекти и през вековете може да бъде различно третиран, очевидно е, че даващата наставления византийска (респ. старобългарска) реторическа проза ще се свърже с християнския идеал за поведение на човека в църква, в манастира, в дома и обществото. В такъв случай главната задача на творбите от този род ще бъде да обясняват на слушателите понятия, догми, да извличат поука от различни текстове, да съветват хората как да постъпват при различни случаи, какви изобщо трябва да бъдат, за да отговарят на идеала за съвършенство, да създават навици. Ясно е, че в дяла „СЪВѢТНОЕ РИТОРСКО СЛОВО“ през средновековието трябва да включим учителната литература. Ако в този дял се опитаме да вменим познати ни в старобългарската книжнина творби, тук ще причислим тълковната беседа, поучителното слово и нравоучителната беседа. По съдържание видовете творби могат да бъдат най-различни. Например нравоучителната беседа, ако разяснява катехизиса на християнството и във връзка с него дава наставления, ще бъде катехизическа; ако разкрива идеалите на монашеството и обяснява кои са монашеските добродетели и пороци, ще бъде аскетическа. Поучителното слово, ако има за предмет християнската догматика, ще бъде догматическо; ако разкрива момент от църковната история, за да извлече чрез нея религиозно-нравствена поука, ще бъде църковно-историческо.¹

В българската литература тълковната беседа намираме у Климент Охридски и най-вече в „Учително евангелие“ на Константин Преславски като преводно и отчасти оригинално дело. Поучителни слова у нас създава Климент, а нравоучителната беседа се представя главно в преводни творби.

Терминът „ПРѢПРІАТЕЛНОЕ“ риторско слово, което отговаря на античния „съдебен род“, в нашия текст се обяснява така: „ПРѢПРІАТЕЛНОЕ ЖЕ, ЕЖЕ ПРѢТН СЕ СЪ НЫКЫМЪ“. Очевидно тук главната задача е спорът, който има за цел да наложи становището на автора. Този спор се води „с някого“, т. е. с реално съществуващ противник, а няма философско-абстрактен характер. В такъв случай тук трябва да се включи полемическата литература с всичките ѝ форми. През средновековието по образец на античните съдебни речи тя е представена с изобличителната беседа (своеобразно съответствие на обвинителната реч), със защитното слово и с апологето-полемическата беседа (обвинително-защитна или защитно-обвинителна в зависимост от изходния пункт).

В старобългарската литература този дял на реторическата проза е добре развит. Защитна реч представлява творбата на Константин-Кирил против триезичниците (позната ни в откъси) и „За буквите“ от Черноризец Храбър. Апологето-полемическа беседа е творбата на презвитер Козма против богомилите в своята първа част, в която се полемизира с еретиците с цел да се отрече тяхното учение и се защити официалното. Апологето-полемически беседи против езичници, хазари и евреи пише и Константин-Кирил. Те са предизвикани от „хулите“, отправени към християнската вяра, и се явяват като защита на нейната правота и отрицание на другите вери. За съжаление тези беседи не са запазени изцяло в славянската книжнина, при все че на времето са преведени от Методий от гръцки на славянски език. В България се превеждат и голям брой гръцки полемически

¹ За делението на проповедите по съдържание вж. у Т. п. Тодоров. Омилетика. Т. I, ч. 1. С., 1956. с. 170 сл.

творби, например словата против арианите на Атанасий Александрийски, полемиките на Григорий Палама с Варлаам, творби, насочени против „латините“. Изобличителната беседа в нашата литература е представена с втората част от творбата на Козма — поучение от божествените книги. Към поучението се минава от критиката на пороците, която е главната задача на писателя. По-късно като изобличително-поучителна беседа се оформя творбата на Йосиф Хиландарски за четенето на книгите и някои слова на Йосиф Брадати, но те не са изцяло оригинални.

Повечето от полемическите творби биват написани по повод на предстояща дискусия в прекия смисъл на думата или се раждат в тази дискусия, в един действителен сблъсък между противниците, а сетне биват литературно дооформени и влизат в сборници, за да служат и на други духовници — оратори. Произнасяни първоначално от самия писател на събор или на църковно събрание, творбите след това заживяват — литературен живот като образци и готов материал за евентуални нови дискусии. Така Константин-Кирил произнася беседите си по време на диспутите в Хазария и на събора във Венеция, а после ги завещава в писмена форма на поколенията. Атанасий Александрийски пише своите слова против арианите по повод на съборите, които изобличават еретиците и отхвърлят тяхното учение като неправилно.

Понякога полемическите творби се създават и без да се е състояла пряка словесна дискусия, където противниците застават един срещу друг. Полемиката се води само на литературното поле. Такива са почти всички право-изобличителни беседи, които не са отправени към врагове, а към тръгнали по неверен път членове на класата, към която принадлежи и писателят. За Козма и Храбър също не е доказано, че са създали своите творби по повод на състоял се църковен събор, което впрочем е твърде вероятно. Но независимо от това, дали произведенията са свързани с практиката или имат литературен характер, те винаги се създават във форма на конкретно отражение на съвременното състояние на мислите и постъпките. Това, за което говори писателят, не става в миналото, нито ще се случи в бъдещето, а е настояще и решението му не търпи отлагане. Обикновено авторът заема позата на оратор, който вижда пред себе си обекта на своята критика и се обръща пряко към него. Живата беседа и съдебната практика подсказват литературната форма на полемическата творба. „За буквите“ на Храбър и „Беседа против богомилите“ на Козма са написани така, както биха могли и да се произнасят и се превръщат в ръководство по полемика, предлагащо схема и аргументация, които биха могли да се използват при различни случаи.

Противникът в полемическата творба може да бъде активен, нападателен враг, който подхвърля на съмнение официалното християнско учение, отправя ударите си срещу властта, отрича известни идеи или културни постижения. Тогава полемиката е остра, непримирима, тя цели да отрече становището на противника. При други случаи противникът е пасивен, по начало той не е враг, но с поведението си уврежда престижа на властта (светска или духовна), нарушава приетия обществен, монашески или личен морал и разлага обществото — покварява себеподобните си или става причина за размножаване на ересите. Критиката в този случай е притъпена, има доброжелателен смисъл: тя цели не да отрече, а да поправи, да помогне на тръгналите по неправилния път.

В защитните и апологето-полемическите творби поради активността на противника и изостреността на спора в живота противниковата страна ясно се отразява — привеждат се нейни възражения, аргументи, тя действа. Проповедник и противник се оформят като две главни действащи страни, налице са две концепции, два идеала. Така е у Козма, у Храбър, у Палама и у други автори. В изобличителните беседи противникът обикновено е мълчалив слушател, а не действаща страна с ясно изразени идеи и цели. Тук полемиката е скрита, вътрешна,

тя съществува повече като подтекст и се води между принципите на християнската нравственост и нейните отклонения. Писателят се стреми да покаже как неправилно се постъпва и как правилно трябва да се постъпи.

Терминът „тържествено“ реторическо слово се обяснява по следния начин: „тържествено“ же, еже оукрашатн и празноватн и тържествоватн. Тук главната задача е да се възхвалява, да се тържествува по някакъв повод, а целта е да се постигне празнично настроение и наслада за душата. Естествено в този дял се включва тържествената ораторска проза. В термина се влага същото общо съдържание, както и през античността, но конкретното съдържание на творбите се променя. Тъй като църквата поема задачата да възвеличава, лицата, които се възхваляват, са преди всичко християнски светци. Събитията, които започват да се празнуват, също се ограничават предимно в църковния календар — възхваляват се главно библейски събития, свързани с установени празници. Така в тържествената реторическа проза значително място заема похвалното слово за светец и празничното слово за събитие.

Първостепенната роля на църковната практика за формирането на видовете тържествени ораторски творби не изключва през средновековието сътворяването и битуването на светската похвала, посветена на неканонизирани личности. Тя е свързана най-често с царската особа и нейните роднини, което в последна сметка пак зависи от религията, тъй като според нея царят е осветен от бога. Светските похвали обикновено съчетават в себе си чертите на религиозните с античните възхвали и в повечето случаи имат място в някакъв ритуал. Отделни творби обаче са написани не за да се произнасят, а са предназначени за четене. Макар и да имат литературен характер, а не пряка практическа функция, те са издържани в предписанията на публичната реч. Създадени са така, като че ли ще бъдат произнасяни — с приповдигнат празничен тон, с обръщения към чествувачното лице и към присъстващите на тържеството.

Похвалното слово в българската литература е широко застъпено чрез творчеството на Климент. По-късно прекрасни похвали пишат Евтимий Търновски, Григорий Цамблак и Йоасаф Бдински. През периода на турското владичество старобългарската величална традиция се завършва от Димитър Кантакузин и софийските книжовници. Празничното слово в нашата литература е предимно преводно, но има и своите ярки представители в лицето на Климент Охридски и Йоан Екзарх. Единствената запазена българска светска похвала е за Иван Александър, поставена като предговор към Софийския песнинец от 1337 г. По форма и съдържание тя принадлежи към панегиричната литература, предназначена за възхвала на царското семейство. Ако и написана по повод на поръчка на книга, тя излиза от рамките на стереотипните приписки-предисловия и съдържа всичките черти на една литературно оформена творба на тържествената реторическа проза.

Във византийската литература са известни и други видове на светската тържествена реторика, например — похвала на царя по случай коронясване, приветствие по случай раждане на престолонаследник, похвала на град (на Никея и Константинопол от Теодор Метохит) и др. Подобни творби в нашата литература не са познати, макар че не е изключено да са създавани.

Особено място в тържествената ораторска проза се пада на надгробното слово, което съдържа два основни момента — похвала и плач. Произнасят го погребения или помени, тези слова в повечето случаи възхваляват личности, които не са светци, затова образите им са по-земни. Често явление е писателите да посвещават надгробни речи на свои близки роднини и приятели и да изразяват личните си вълнения. Известни са надгробните слова на Григорий Богослов за брат му Кесарий и за сестра му Горгония, надгробните речи на Теодор Студит

за майка му и за учителя му игумена Платон, словата на Теодор Метохит за Михаил IX Палеолог и за Ирина Палеолог и др. В българската литература е известно само едно надгробно слова — за Киприан от Григорий Цамблак.

Термините „свѣтнѣе, прѣпнрателнѣе и трѣбъстѣенѣе“ риторско слово очевидно са обобщителни. Те обозначават основните дялове на риторическата проза през средновековието, включващи произведения с общи задачи и цел. В границите на трите основни дяла, както видяхме, се изработват по няколко форми, които от своя страна са своеобразни в зависимост от темата, от позицията на автора, от характера на случая. Например похвалното слово за светец и надгробното слово поставяме в рода на тържествената риторическа проза, защото се произнасят по случай тържество и се свързват с общия елемент възхвала на личност. Разгледани конкретно обаче, тези творби се отличават твърде много една от друга. В похвалното слово има много патос и външна тържественост, а в надгробното слово има повече задушевност и интимност. В похвалното слово изпъква на преден план отношението на множеството, всеобщото признание, а надгробното слово съдържа голяма доза автобиографизъм и лично отношение. В похвалното слово господствуват идеализацията и шаблонът; в надгробното слово значително място се пада на правдивостта (това не означава, че идеализацията изобщо липсва) и на конкретното изображение на жизнените факти, и на реалната личност. Това е така, защото похвалното слово има за предмет светец, който принадлежи вече на църквата, а не на познатите и близките си. Светецът е недостижим за обикновените хора, вечен, влязъл е в допир с „неизказаната светлина“. А надгробните слова са посветени в повечето случаи на неканонизирани личности, които авторите лично познават и които имат ясно очертано място във времето си и в паметта на хората. Най-сетне в похвалите няма място за тъга и скръб, те са изпълнени с радостно чувство, с ликуване; с подвизите си героят остава вечно жив и се чествува като вечно жив. Ако пък се възхвалява жив човек, той обикновено се величае, след като е постигнал голяма земна слава и власт, която го издига над обикновените люде. В надгробното слово има специфичен момент плач и утешение, защото то е извикано на живот по повод на физическа смърт, която е близка и още осезаема; чувството за загубата и търсенето на утешението са първите вълнения, които овладяват проповедник и публика.

При разгледаните дялове на риторическата проза стилът се определя не от аудиторията (макар че и тя има значение), а главно от задачата, целта и предмета на творбата. За поучителните слова на Климент Охридски обикновено се твърди, че са предназначени за необразовани слушатели, затова имат прост стил, а похвалните слова са написани за избрана публика, затова имат богат език и украсен стил. При паралели между Йоан Екзарх и Константин Преславски се получава нещо подобно — беседите на Константин Преславски били достъпни, защото били написани за широк кръг слушатели, а словата на Йоан са с по-висок стил и с по-сложна мисъл, защото били отправени към просветена публика. Такъв тип разсъждения са неточни. Несъмнено за всеки проповедник слушателите играят някаква роля, върху стила му оказва влияние и степента на собственото му образование, но решаващото при избора на стила е нещо друго. Трябва да се има пред вид, че в църква в делнични и празнични дни отиват всякакви хора, и богати и бедни, и учени и прости, тук винаги публиката е пестра. Ораторът говори на всички, той не дели публиката. Климент, както и други писатели не създават творбите си само за своята лична практика и за своето време, а изобщо за църковната служба. Те ги завещават на църквата, за да се произнасят от редица оратори в продължение на много години в градски и в селски църкви. Те имат съзнанието, че работят и за поколенията, като оставят образци, които ще се използват в една устойчива практика. Очевидно е, че особеностите на стила на различните

слова не се определят от състава на аудиторията, а от други причини — именно от задачите, целите и предмета на творбата. До такъв извод ни довеждат не само логиката и наблюдението над литературните факти, но и изказванията на теоретичите-реторици. В главата „За това, което е уместно за риторите“ Йосиф Ракендит пише: „Уместен риторите наричат онзи стил, който съответствува на предмета на речта.“ Дават се примери. Ако се описва ливада, трябва да се използва цветист и плавен слог; ако се описва настъпването на война, речта трябва да бъде „по-бърза, фигурите в нея трябва да зашеметяват, да дават представа за съперничеството между борецките се страни“. Съветът е — навсякъде, в различните видове речи да се стремим към уместното.

В учебниците през средновековието стилът се дели на пищен, прост (или чист) и смесен. От примерите, които дава Йосиф Ракендит, проличава, че се има пред вид стилът в тесния смисъл на думата. Ясната и кратка фраза е белег за прост стил. Дългата, претрупана с украшения фраза е белег за пищен стил. Ракендит цени високо простия стил и сочи за образец от античните писатели Либаний, Исократ и други, а от християнските автори Григорий Богослов, Йоан Златоуст. Като образци за пищен стил се посочват Филон, Филострат и се отбелязва, че по времето на писателя (XIII в.) той е в настъпление. За пример на смесен стил се показва Плутарх, а от християнските автори — Прокопий Кесарийски и Михаил Псел, който се обявява за изкусен „във всяка реч“.

Като се има пред вид всичко това, стилът на българските писатели-реторици и на различните родове творби трябва да се обяснява и оценява според предмета и задачата им, от една страна, и с оглед на литературното развитие във Византия, от друга. Въпреки че петият вселенски събор (555 г.) препоръчва на писателите да следват „избраните отци“, поради което започва всеобщо подражание на отците,¹ водещо до шаблонизиране на мисли и изрази, през различните епохи под въздействието на причини от разнообразен характер се забелязва един предпочитан стил, който характеризира реторическата литература на времето.

У нас учителната литература, в частност поученията на Климент и тълковните беседи на Константин Преславски, имат „чист“ стил, защото за този вид творби такъв стил е „уместен“. Учителната ораторска проза има за задача всекидневно да разяснява и да възпитава. Това, което тя изнася, всеки трябва не само да разбере, но и да запомни. Изказаните идеи и поуки трябва да се превърнат в познание и в принципи на поведение. Творбите изискват ясен стил, за да бъдат леко възприети и изпълнят своето предназначение. Украсеният, високопарен стил в случая би затруднил разбирането и би влязъл в конфликт с предмета, който засяга азбучните истини на религията и проблемите на всекидневно. Ето защо в учителната литература с най-разнообразно съдържание (догматическо, историческо, аскетическо, практическо и т. н.) и с различна слушателска публика (миряни и монаси) липсва словесно разточителство, мисълта е изразена в ясни кратки изречения. Тази литература е отправена към разума и съвестта на човека. Тук алтернативата е полезно — вредно; трябва да се разбере кое е вредното и кое полезното и да се постъпва според изискванията на полезното, тъй както го схваща средновековието. Талантът и умението на проповедника в случая се проявява в простотата и чистотата на стила и мисълта. Във връзка с всичко това тук няма обилие на литературни украшения. От поетическите средства се предпочитат: сентенцията; разширеното сравнение, с което често се постига психологически паралелизъм и идеите се разясняват образно и достъпно; обикновеното кратко сравнение и понякога метафората.

Полемическата литература има за цел да обори някакво твърдение, да изобличи безнравствена постъпка или ерес, да отхвърли нападки и защити идея

¹ Т. п. Тодоров. Омилетика. Т. II, С., 1959. с. 3.

или завоевание. Дали обвиняват, защищават или вършат и двете неща едновременно, полемическите творби винаги съдържат елемента на критиката, защото са свързани с актуални и важни явления. Миналото не се нуждае от критика, то си е извоювало място в историята, затова само се припомня или слави; бъдещето още не може да се критикува, за него се дават съвети; на критика се подлага главно настоящето.

За целите на защитата или обвинението на писателите-полемисти е нужна много солидна аргументация. Затова тя заема важно място в изложението на творбите. Авторите черпят доказателства от много извори — от живота, от историята, от Светото писание, служат си със силата на умозаклучението. Полемическата литература се насочва към ума и логиката на слушателя и читателя, призовава се да докаже кое е истинното и кое невярното и несправедливото. Алтернативата в нея е правилно—неправилно. От позицията, на която застава, авторът трябва да утвърди правилното и да отхвърли неправилното, като в правотата си убеди противниците и страничните слушатели, които биха могли да бъдат поведени по неверни и пагубни пътища. Задачите на полемическите творби изискват следователно също така прост, ясен стил, а понякога и смесен — особено там, където на преден план изпъква защитата, в която може да има панегиричен елемент. Предметът и задачите на творбите налагат строгост на фразата и логичност. От стилно-поетическите средства тук най-често се срещат конкретните положителни сравнения, обикновено взети от ежедневието; алегорията, употребявана в притча — иносказателен разказ и в притча-пословица; логическата сентенция, антитезата, иронията. Те са привлечени не за целите на изображението, а преди всичко за целите на доказването. Тук епитетите, символите, олицетворението са рядкост.

Поради това, че полемическата литература отразява съвременни спорове и отрицателни явления, свързани с живота на държавата и църквата и с установените понятия за морал, и поради това, че предварително поставената задача (изобличение или защита) изисква многостранна аргументация, полемическите творби се явяват достоверни и изключително важни исторически източници. Тук няма хиперболизация от рода на тази в тържествената реторическа проза, няма екстазни емоционални изблици, не се губи чувството за реалност. Това, разбира се, не означава, че полемическите творби са сухи, безстрастни хроники или морализаторски речи. Преди всичко авторът винаги взема страна като съдник или като защитник. Той не хроникира явленията, а се намесва в тях. Веднъж личат неговият гняв и омраза, друг път — неговата загриженост и човешка топлина (Козма). Той изразява патриотична гордост (Храбър), удивлява се от нападките и подиграва „безумието“ или незнанието на противника (Константин-Кирил, Храбър, Козма). В стремежа към победа е очевидно неговото субективно отношение. Авторът-полемист използва всички средства, за да доведе своите идеи докрай. В името на победата и на въздействието на творбата върху съвременниците полемистът не дава обективистично доводите на противника. Той ги третира емоционално, обяснява ги от свое гледище и търси слабите им страни. Това се диктува от нуждите на времето, от обществената позиция на автора и от неговите чувства и убеждения.

Тържествената ораторска проза веднага прави впечатление с богатия си език, със сложната си и многословна фраза, с обилието на стилно-изобразителни средства, които придават ярка образност на стила. През IX—X в. това се отнася за Климент Охридски и за Йоан Екзарх. В още по-голяма степен пищността на стила е характерна за писателите от Търновската книжовна школа. Така е, защото творбите имат за цел да създадат празнично настроение, тяхната задача е да възхвалят максимално героя или събитието, да изтъкнат огромното му значение. Затова тук красноречието намира своя най-блестящ израз. Яснотата и логиката

и мисълта и тук са нужни, но най-важни са чувствата, които трябва да се внушат в атмосферата, която трябва да се създаде. Слушателят може да не разбере всяка фраза, но ако се проникне от преклонение пред чувствения герой, ако почувствува величието на празника и изпадне във възторг или умиление, целта на словото е постигната. Тържествената ораторска проза, и най-вече похвалите и надгробните слова, трябва да „трогват душите“, да изведат човека от делничността и да го въведат в един непорочен, идеален свят на добродетелта и на вечните проблеми за подвига и порока, за живота и смъртта. Тук алтернативата е красиво — грозно. Авторите имат за предмет красотата — душевна при всички светци, а при светските герои душевна и външна. Творбите на тържествената реторическа проза са отправени към емоциите на слушателя, те действуват на неговото сърце.

Предметът на възхвалата в тържествената ораторска проза, задачите на словата и времето, когато се произнасят — веднъж годишно или веднъж на няколко години — изискват по-необикновени и ярки изрази. За силни чувства и за големи личности не може да се говори с прости думи. Тържествената ораторска проза е показна, затова творбите ѝ имат богат език и украсен стил. Тук поетическите средства служат на изображението, което засяга предимно духовния лик на героя и дава представа за значението му. Поетическите средства изразяват оценки, внушават чувства и изграждат представи, затова се употребяват в изобилие. Епитетите се леят щедро, често по няколко в изречение. Те обикновено са сложни (златозарен, боговдъхновен, ангелозрачен и т. н.). Характерни са метафорите, символите, съпоставките с библейски личности (изрази като „втори Аврам“, „втори Александър“, „нов апостол“ тук са типични) и сравнението със забележителни неща, от които чувствуваният герой е по-ярък и по-значителен. Светецът грее повече от слънцето, по-твърд е от елмаз, красноречието му е по-обилно от водите на Нил. Обикнати са сравненията, взети от природата, даващи представа за блясъка и изключителността на героя. В похвалите на всички времена се среща сравнението със светлината — лъчи, звезди, слънце, светкавица; използват се често за сравнение и орелът, медоносната лоза, гръмогласната тръба, сладкопийният славей, благоуханната лилия. Героите са силно идеализирани. На идеализацията служат освен споменатите художествени средства още антитезата и хиперболатата, която се среща без оглед на реалната значимост на героите. Панегиристът губи логическата мярка, всеки възхваляван герой е по-голям от всички. Като празнична реч тържествената ораторска проза има и ясно изразена музикална страна. В нея се използват елементите на църковната песен; тук са в стихията си най-различни речеве ефекти — анафората, елипсата, повторението на думи с еднакви корени и други фигури на речта.

Между трите реторически рода естествено не може да се прокара строга граница. В учителната литература може да има изобличителен и полемичен елемент. В полемическата литература може да се срещне поучителен (особено в нраво-изобличителната беседа) и панегиричен елемент. Например в беседата на презвитер Козма основното е изобличението, присъдата, но наред с него присъствуват и поучението, философското разсъждение и образното пресъздаване на действителността. В тържествената проза се открива поучителен и в по-редки случаи полемичен елемент. Похвалните слова на Климент Охридски величават героите, вдъхват у слушателя чувство на възторг, но наред с това, макар и в ограничена степен, поучават и разясняват.

* * *

Колкото и разнообразна да е ораторската проза по родове, по жанрови форми вътре в родовете и по тематика, тя се обединява с редица общи особености, които ѝ придават своеобразие.

Реторическата проза е в пълния смисъл на думата синкретично изкуство. Синкретизмът в средновековната литература неведнъж е отбелязван, но не са правени разграничения. Никой друг дял от старобългарската литература не се отличава с такъв синкретизъм като реторическата проза. Тя има за задача да възпитава, да разяснява, да внушава принципи, да оформя представи, да избличава, да брани, да извиква приятни чувства, с други думи, тя изпълнява функцията едновременно и на литературата, и на философията, и на училището, и на съда. В отделните родове едни функции са определящи, но във всички реторически творби всичко това в по-малка или в по-голяма степен съществува, тъй като между реторическите дялове, както подчертахме, няма абсолютна граница.

Синкретизмът на ораторската проза се проявява и в друга насока. Тя се създава, за да се произнася, и затова има своя театрална страна. Говоренето се придружава с жестове, с подходяща поза и с предварителна школовка на гласа. Още при написването на творбите авторите е трябвало да се съобразяват с техниката на говора, за да дадат добра възможност за внушително произнасяне. За това съдим от факта, че в реториките има специални глави за звуковете и за „произношението“. Препоръчва се да няма натрупване на съгласни, а гласните да се редуват периодично, което означава подбор на думите още при писането. Един конкретен анализ би показал доколко българските реторици следват тези препоръки, но те сами по себе си говорят за съобразяване с благозвучието и ефекта на говора, с реализацията на написаната проповед пред публиката. Дори в най-нови учебници по омилетика се дават съвети как да се произнася проповедта — по какъв начин да се започне и да се завърши, къде да се повиши или понижи тонът. Очевидно е, че през всички времена литературният текст на реторическата творба върви неразлъчно с рецитаторското изкуство. Църквата се превръща в специфичен театър на словото, който има практическа и литературно-естетическа функция.

Най-сетне синкретизмът се проявява в това, че в реторическата проза проникват елементи от други литературни области — например от поезията. Във византийската, а оттук и в българската ораторска проза се използват редица особености на църковната поезия, с които се внася ритмика в текста.

Друга черта, обща за реторическата проза, е нескритото авторско присъствие, личната идейна и емоционална ангажираност на писателя. Той не крие своите убеждения, чувства, цели. Открито, ясно и определено решава кое е правилно и кое неправилно, кое е красиво и кое грозно, кое полезно и кое вредно, а не оставя слушателя по опосредствен път сам да прави изводи. Той бащински напътствува и утешава, скърби и се радва, тържествува и се възмушва, напада и се брани. Понякога авторовото присъствие ясно се вижда и се налага чрез личното „аз“, в други случаи се крие зад множествената форма, но определено се чувства като пряко изразено отношение. Същите цели, чувства, възгледи може да има и в един средновековен роман, повест или разказ, но те са замаскирани, дадени са чрез образите и са втъкани в сюжетите. Писателите реторици са общественици, които са призвани да учат, да се борят за обществото, към което принадлежат. В поезията или в белетристиката авторът може да се превъплъти, да влезе в ролята на друг, от чието име да говори. Ораторът застава пред публиката, той не се превъплъщава и не се крие зад героите си, а пряко поставя задачите, изразява личното си отношение към героя и темата, разбиранията си за живота. На реторическата проза е присъщо неспокойствието; реторическата реч е най-развълнуваната, най-страстната. Затова някои писатели я сравняват с пламък. В Пространно житие на Константин-Кирил житиеписецът казва, че в беседите на Константин читателят ще види красноречието на автора, „подобно на горещ пламък“. А в „Слово за самия себе си“ Йосиф Ракендит нарича реториката „огнедишаща“.

Каквато и форма да има, каквото и предмет да третира, реторическата творба по своя вътрешен смисъл е диалог със слушателя. Две страни неизменно присъствуват в ораторската проза, винаги се чувствуват, без да са обект на специално внимание — проповедник и слушател. Скъса ли се връзката между тях, творбата губи своя смисъл. Проповедникът като общественик не може да не се съобразява с публиката. Говорихме, че решавашото при избора на стила на всеки реторически дял са задачата, целта и предметът, но в границите на всеки род и съответно стил могат да се забележат различия вече в зависимост от слушателя. Неслучайно Теофилакт казва, че Климент написал поучения, достъпни и за най-простия българин. Очевидно е, че той се е съобразявал с културното равнище на народа. Климентовите похвали и похвалите на Йоан Екзарх имат витиеват, украсен стил, защото той е „уместен“ в случая, но Климентовите слова са много по-ясни откъм израз, мисъл и постройка от Йоановите и това зависи както от личните качества на проповедниците, така и от аудиторията им. Йоан Екзарх работи в столицата, където е събрана интелигенцията, затова може да си позволи повече отклонения и философски разсъждения.

Отношението проповедник — слушател определя някои характерни изобщи за ораторската проза стилни особености. За да държи неотслабено вниманието на слушателя, ораторът често си служи с възклицанието, повторението и с реторическия въпрос — с т. нар. фигури на ефекта. Обръщението може да бъде отправено към слушателите, към чествуваните светци, към враговете им, към бога, към противниците в спора. Реторическият въпрос също има различно конкретно съдържание и предназначение — в някои случаи композиционно, в други оценъчно. Понякога въпросите са няколко в последователна поредица, в други случаи са поединично разпръснати из целия текст. Те трябва не само да задържат вниманието на слушателя, но и да го увлекат, да създадат интерес у него. За творбите, предназначени за четене, реторическият въпрос не е така необходим, затова в тях рядко се употребява.

Голямо значение за постигане на въздействие върху слушателя има и въмъкването на ритмическа реч в прозаическата. Този похват е характерен най-вече за тържествената реторика, но се среща и в полемическата, а понякога и в учебната.¹ Едно излизане от прозата и навлизане в поезията и отново излизане от поезията и връщане към прозата разнообразява интонацията на речта, внася мелодика, разбужда слушателя, кара го да се съсредоточи или просто създава у него приятни усещания. Тази особеност, както и въпросите, обръщенията и повторенията спасяват проповедта от монотонност и стилно еднообразие, правят я динамична.

Всички реторически творби са безсюжетни, тъй като главната им задача е не да разказват, а по пряк път да сформират представи и възгледи, да ръководят обществено мнение. Дори когато в едно похвално слово има поредица от житиесни моменти (като при Цамблак), пак не може да се говори за сюжет, а само за обилие от епизоди-примери, които осветляват отделни етапи от живота на героя и подкрепят оценката на автора. Изобщо в ораторската проза описателната героика заема ограничено място и дотолкова, доколкото съществува, е използвана не за да се развлече читателят, а за да послужи за илюстративен или доказателствен материал (за възхвалата, за поучението, за защитата, за обличението).

Диалогът е универсално средство за характеристиката на героите, за разкриване на сюжета и за оживяване на произведението. Той се използва, както е известно, в поезията, в белетристиката, а в драмата е единственото средство за изказване. Диалогът се употребява и в реторическата литература, но тук има своя специ-

¹ Гуннар Сване. Константин Преславский и его Съказание святаго евангелия. — Scando-slavica, т. XVII, 1971, с. 128.

фика. В повествованието той обикновено е момент от сюжетното развитие, в поезията също е момент от развитието на действието или се използва като композиционно средство за разкриване на чувствата (например в народната любовна лирика). В ораторската проза диалогът е съставка на примера или на тълкуван текст и следователно момент от аргументацията. В една творба могат да се срещнат няколко разнообразни по форма и съдържание диалога и всеки има самостоятелност и завършеност.

Освен като разговор между две действащи лица или като неизречени, помислени реплики диалогът в ораторската проза има и други форми. Понякога едното или и двете разговарящи лица стоят извън предмета на творбата. Такъв е разговорът на автора с евентуални невидими слушатели-противници и разговорът на автора с един от героите на словото. Пример за първия тип разговор дава словото на Климент Охридски за света Троица и сътворението на света, а за втория „Похвално слово за Захарий“, в което Климент влиза в спор с Ирод. Тези форми на диалог са свързани с нескритото авторско присъствие, характерно за ораторската проза. Писателят взема отношение към всеки поставен въпрос, а също така и към онзи, който би могъл да бъде поставен.

В поезията и белетристиката диалогът засяга миналото или настоящето. В ораторската проза той може да разкрива освен миналото и настоящето още и бъдещето. Построява се нещо като модел на един възможен диалог, който ще се осъществи в бъдеще неопределено време. Например в „Похвала за евангелист Йоан“ Йоан Екзарх казва, че в „съдния ден“ бог ще призове еретиците и в присъствието на Йоан ще им зададе въпроси. Следва динамичен интересен диалог между бог и еретиците и бог и евангелист Йоан. В словото за второ пришествие от Дамашкин Студит при обрисовката на бъдещите страшни картини се построяват и любопитни диалози между Антихрист и хората, между бог и грешните и др.

Като се разглеждат редица старобългарски творби именно като ораторска проза, налага се да се постави по друг начин и въпросът за художествеността при този вид творби. Тук тя е от друг тип, не би било правилно да се търси в широтата или дълбочината на изображението, в обрисовката на човека, в художествената убедителност от гледище на белетристиката или поезията. Реторическата литература е свързана с практическите нужди и затова художественото майсторство тук трябва да се търси с оглед на нейното предназначение и роля в живота на средновековието. Какви задачи са поставени и с какви средства са изпълнени, как е защитена определена концепция, как са приложени изработените през вековете изразни художествени средства, как се осъществява контактът между оратор и слушател, каква е ролята на традицията, кои са ръководните образци на времето, как се обработва фразата, тъй като тук центърът на вниманието е словото — ето част от въпросите, които трябва да се проучат при разглеждането на ораторската проза като специфична художествена литература през средновековието.

* * *

Белетристиката и поезията в старобългарската литература са сравнително слабо развити, а в дяловете, означени като „риторско слово“, се помества по-голямата част от старобългарската официална литература. Тук влизат: Климент с цялото си творчество, Черноризец Храбър, презвитер Козма, черноризец Патриарх Евтимий, Йоасаф Бдински, Цамблак, Йосиф Брадати и др. Не познаваме голяма част от унищожената, безвъзвратно изгубена четивна и светска литература, затова не можем да правим абсолютни изводи. Ако се вгледаме обаче във византийската литература, оказва се приблизително същото отношение. В твор-

чеството на почти всички писатели реторическите творби заемат важен дял, а някои писатели се очертават изключително като оратори.

Водещото място на реторическата литература през средновековието трябва да се смята за напълно естествено. Тогава се разчита повече на слушателя, отколкото на читателя. Пресилено е да се каже, че грамотността през средните векове е на много ниско равнище — старобългарската литература има и своите читатели, но все пак повече на брой са нейните слушатели. Събрани по различни поводи, те се нуждаят от убедително, съобразено със случая художествено слово. И колкото по-голяма власт добива църквата и започва да се меси в държавните работи, толкова повече има нужда от магията на изкуството. За да играе успешно огромната роля, която поема, за нея е необходима литература на високо художествено равнище, способна да овладее множеството или да се справи с противниците. Усложнява се ритуалът, който освен религиозни функции започва да изпълнява естетически и развлекателни функции. Мнозина са ходили в църква не от дълбока вяра и не за да разберат философията на религията, а за отмора и развлечение. Развлекателността от своя страна има обратно въздействие — чрез църковния театър (комплекс от музика, действие и слово) се утвърждава авторитетът на църквата.

За развитието на реторическата литература във Византия има голямо значение и силата на традицията, която се наследява от писателите на християнската епоха. При това християнската литература се създава в борба с езическата, поради което не може и не бива да бъде на по-ниско равнище. В България ораторската проза няма местни корени; тя се формира под напора на нуждите, след като се приема готовият опит, който на наша почва се усвоява и развива. Тук пред изследвачите стои един интересен въпрос — да се установи в какво се състои своеобразието на българската реторическа литература в сравнение с византийската. Засега въз основа на най-общи и още непълни наблюдения може да се каже, че нашата ораторска проза се отличава със сравнително по-голяма яснота и целенасоченост.

Ако през средновековието реторическата проза е водещ жанр, естествено е, че най-високата оценка за един писател тогава е да се нарече добър оратор. Това е равнозначно на талантлив и учен писател. За да е писателят реторик, означава, че е овладял най-необходимото за своето време, че е усвоил едно мъчно изкуство, което има голям авторитет. Известно е, че на Анастасий Библиотекар най-силно впечатление прави красноречието на Константин, за което той говори в писмото си до Гаудерик Велетрийски. Климент Охридски казва за ап. Павел и Петър, че надминали по красноречие риторите. Това е най-високата възхвала за светците, защото никой друг освен „божи избраник“ не може да бъде по-мъдър и по-красноречив от витите. Григорий Цамблак пише за патриарх Евтимий, че бил „оратор повече, отколкото може да се каже“, а езикът му приличал на „бързотечна река“. Възторжената оценка на проповедника Евтимий е равнозначна на отличната оценка на писателя Евтимий.

Реторическата учителна, полемическа и тържествена литература като съществен дял от старобългарското творчество заслужава подробно изследване с оглед на правилата и изискванията, изложени в теоретическите византийски съчинения. Такова проучване, свързано естествено с историческия момент и с общото състояние на литературата във Византия и България, би изяснило напълно спецификата на ораторската проза като художествена литература, би дало конкретна представа за литературната култура на българските писатели и за степента на тяхната оригиналност.